

Jacques Derrida

Gramatologie

(De la grammatologie, 1967)

Kniha sestává ze dvou základních částí. První (11–104) se nazývá *Písmo před písmenem* (původní název části — *Avant la lettre* — je možné překládat též jako něco nehotového, nedokončeného) a věnuje se založení nové vědy, již Derrida nazval „gramatologie“. Druhá část, nazvaná *Příroda, kultura, písmo*, je mimořádně citlivou dekonstruktivistickou četbou textu Jeana-Jacquesa Rousseaua. Hlavní místo v tomto Derridově výkladu zaujímá „logika suplementu“.

V první části je přesnější mluvit spíše o označujícím než o písmu, o něž se autor v jeho nejrůznějších významech zajímá více než o (mluvené) slovo. V jejím úvodu nacházíme několik citátů, jež předznamenávají dekonstrukci logocentrismu — který autor nazývá metafyzikou fonetického písma (např. abecedy) —, fonocentrismu (absolutní blízkosti hlasu a smyslu bytí) a s nimi spojeného etnocentrismu (koncept písma podléhá etnocentrismu). V 1. kap. Konec knihy a počátek psaní (15–34) upozorňuje Derrida na fakt, že mluvíme-li o kinematografii, choreografii, piktogramech či ideogramech, kybernetickém programu nebo obrazovém písmu, mluvíme vždy o něčem, co souvisí s písmem, protože jedna část příslušné složeniny vždy odkazuje na slova *grafein* nebo *gramé* (písmo). Rovněž odkazuje k myslitelům, kteří chápou písmo a psaní i podstatně širěji. Např. Galileo Galilei tvrdí, že „příroda je napsána v jazyce matematiky“ (24), René Descartes nás nabádá „číst velkou knihu světa“ (24) a podle Karla Jasperse je zase „svět rukopisem jiného, nedostupného univerzálním čtením, rukopisem, který rozluští jedině existence“ (25). Všichni tito myslitelé (kromě již zmiňovaných autor uvádí též Rabbiho Eliezera, Charlese Bonneta a Gotthilfa Heinricha von Schuberta) naznačili svými metaforami takové chápání písma, jaké se nemohlo stát protiváhou druhé z tradic, jež je podstatně

Kniha francouzského poststrukturalistického filozofa, jejímž hlavním záměrem je položit základy nového přístupu ke zkoumání textů, které by se neomezovalo pouze na texty vyjádřené verbálně; tento přístup charakterizuje postup „zevnitř“ a má být subverzí všech tradičních a zavedených struktur.

silnější a již se Derrida věnuje ve 2. kap., nazvané Lingvistika a gramatologie (35–81).

Lingvistika, a před ní i filozofie či teologie, vymezovaly písmo úžeji, jako něco druhotného, co je tu pouze proto, aby pokorně (a dlužno dodat, že ne vždy přesně) reprezentovalo živou řeč, logos či smysl. V rámci antického myšlení byl Platon první, kdo (v dialogu *Faidros*) degradoval písmo na cosi vnějšího, co zabíjí paměť, co se dá zneužít proti pisateli a co je v konečném důsledku jakýmsi sirotkem nebo přinejmenším polovičním sirotkem, bloudícím světem bez pozorného a starostlivého dohledu svého otce — logu (42). Logos je tím, kdo písmo zplodil, kdo mu dal smysl a kdo ho chrání před případným zneužitím. Rezervované se k písmu postavilo i křesťanství, které zdůrazňovalo prvenství živého slova před mrtvou literou.

Tato tradice ovlivnila i myšlení Ferdinanda de Saussura, a to podle Derridy paradoxně z následujícího důvodu:¹ na jedné straně de Saussure v rozporu s tehdy platnými názory postuloval, že jazyk není substance, ale forma, která dává jasné obrysy jednotlivým významům a současně rozčleňuje zvukové kontinuum na jednoznačně odlišené hlásky; na druhé straně tvrdil, že jazyk je tvořen rozdíly — diferencemi, a to jak na úrovni významu (označovaného), tak na úrovni výrazu (označujícího).² Jazyk je pak systém či struktura rozdílů. Každý prvek této sítě diferencních vztahů je závislý na prvcích dalších. Systém je ovšem vždy více než souhrn jednotlivých prvků, protože rozhodující jsou právě vztahy mezi prvky.

Podle Derridy však Saussure to, co připsal jazyku, rezolutně upřel písmu, a to hned dvakrát. Poprvé v krátké kapitole, již věnoval písmu v *Kursu obecné lingvistiky* (1916, č. 1989). V jejím úvodu tvrdí, že jazyk a písmo jsou dva odlišné znakové systémy. Navíc písmo existuje pouze proto, aby reprezentovalo jazyk, a ještě k tomu nepřesně. Derrida upozorňuje na de Saussurovo tvrzení, že písmo je vůči jazyku konzervativní, zvrácené a tyranické a svazek jazyka s písmem je povrchní a umělý. Nedůvěra vůči písmu se nejzřetelněji projevila v odmítnutí písma jako předmětu lingvistiky (45–51). Podruhé pak, když se Saussure pokusil založit novou vědu, sémiologii, jež měla zkoumat, jak znaky fungují v životě společnosti; lingvistika přitom měla být její privilegovanou složkou (58). Byť se k této práci jmenovitě neodvolává, je zřejmé, že exemplárním příkladem logocentristu jsou pro Derridu → Barthesovy *Základy sémiologie* (1965, č. 1967, 1997). Barthes tu otevřeně říká, že lingvistika by neměla být součástí sémiologie, ale právě naopak — a to proto, že ve společnosti pravděpodobně neexistuje znakový systém, který by svým rozsahem překračoval lidskou řeč, nehledě na to, že

1 V koncentrované podobě to Derrida zformuloval v rozhovoru s Julii Kristevovou, nazvaném *Sémiologie a gramatologie*, viz in: J. Derrida, *Texty k dekonstrukci. Práce z let 1967–72*, Bratislava 1993, s. 32–33 [1972].

2 Tezi o diferencní povaze jazyka si můžeme přiblížit na příkladu pojmenování barev. Význam slova „červený“ není postaven na tom, že existují červené věci, ale spíše na vymezení vůči jiným slovům. Červené je to, co není modré, zelené, fialové, oranžové, bílé, hnědé nebo žluté. Význam označení „červený“ závisí v konečném důsledku na ostatních slovech označujících barvy v tom kterém slovníku toho kterého jazyka. Některý jazyk má méně označení barev, jiný více. Na paletě označení barev, jakou jazyk disponuje, pak závisí jejich vnímání a artikulace a celkové členění barevného spektra.

pochopení významu jiných znaků než jazykových se vždy usku-
tečňuje prostřednictvím verbálního jazyka.³

Ve 3. kap., nazvané O gramatologii jako pozitivní vědě (82–104),
Derrida jako jeden z prvních myslitelů ostře napadá logocentri-
smus a s ním spjatý fonocentrismus. Vychází při tom z předpo-
kladu, že jedním z úkolů dekonstrukce je převrácení hierarchie
klasických opozic (tj. toho, co Derrida nazývá západoevropskou
„metafyzikou“, a s ní i celé filozofické tradice, jež vyzdvihuje
oralitu). Obrací hierarchii jazyk—písmo a úlohu nadřazeného
členu přejímá písmo, které pak má stát nejen nad jazykem, ale
i nad všemi ostatními znakovými systémy. Derridova dekon-
strukce tradice, jež údajně odmítá či zakrývá diference, však ne-
míří k tomu, aby vznikla hierarchie nová a historické prvenství
připadlo písmu. Jakkoli písmo má své místo již v počátcích řeči
(v řeči už je písmo), je nevyhnutelné dobrat se ke komplexním
skrytým vazbám mezi řečí a písmem. Derrida přitom rozlišu-
je jak historický, tak transcendentní rozměr písma (ne ovšem
v jeho obvyklém metafyzickém smyslu: písmo je stále ubíhající
stopou, tedy jakýmsi odkazem k ideální hodnotě). Právě tento
rozměr je charakteristický pro písmo; nikoli však písmo v běž-
ném slova smyslu, ale zvláštní písmo, jež vystupuje pod jmény
jako „pra-písmo“ (*archi-écriture*), *grammé* nebo *différance* (67).
Toto pra-písmo je zároveň aktivní (zahrnuje proces psaní) i pa-
sivní (označuje současně i výsledek psaní, zápis); označuje rytí
či vyškrabávání, tj. zanechávání stop v určitých materiálech,
substancích; též je možno chápat ho jako rukopis, resp. jako
rejstřík stylové osobitosti psaní konkrétního autora (67–83). Pra-
písmo není uzavřená statická struktura, která by předcházela
událostem-promluvám či je řídila nebo ovládala, naopak: struk-
tura se utváří zpětně, na základě jednotlivých událostí. Struktura
se vlastně rodí z toho, co se v událostech opakuje, přičemž opa-
kování nikdy není opakováním identického, vždycky je zároveň
produkcí rozdílů, diferencí. I ten nejmenší rozdíl způsobuje, že
si události jsou navzájem podobné asi tak, jako jsou si podobné
dva či více podpisů jednoho XY.⁴ Dva podpisy XY nemohou
být identické už jen z toho důvodu, že událost jednoho podpisu
proběhla v jiném čase než událost druhého podpisu; a při po-
drobném zkoumání bychom bezpochyby našli i další rozdíly,
na první pohled nenápadné.

Derridův slavný koncept a neografismus *différance*⁵ (autor ov-
šem příznačně trvá na tom, že ve skutečnosti se tu nejedná ani
o pojem, ani o slovo)⁶ odkazuje k slovesu *différer*, které obsahu-
je dva základní významy: odkládání (na později), jež implikuje
časový aspekt, a rozdíl, implikující prostorový aspekt. Neogra-
fismus *différance* sám stvrzuje prioritu písma před řečí, neboť

3 Viz např. R. Barthes, Úvod do sémiologie, in: *týž, Kritika a pravda*, Praha 1997, s. 83–87 [1964].

4 Tento ilustrační příklad Derrida doplňuje v rozhovoru o prostorových uměních; viz P. Brunette – D. Wills, *Prostorová umění*. Rozhovor s Jacquesem Derridou, *Iluminace* 1998, č. 3, s. 136–137 [1994].

5 Miroslav Petříček zavádí v překladu stejnojmenné Derridovy stati český ekvivalent „diferance“; srov. J. Derrida, *Diferance*, in: *Texty k dekonstrukci*, cit. dílo, s. 146–176.

6 Derrida nikdy nepracoval s pojmy, jejichž význam by byl jednoznačně dán či vymezen přesnou definicí. Naopak, jakmile to bylo jen trochu možné, snažil se do hry vtáhnout veškeré významy slova včetně těch, které byly protikladné a které se od počátku vzájemně vylučovaly, jak si můžeme všimnout už u označení pra-písmo.

se vyslovuje stejně jako francouzské slovo *différence* (rozdíl) — v řeči tedy rozdíl mezi těmito dvěma slovy není slyšitelný, je však „čitelný“. *Différence* je jiné označení pro *archi-écriture* a ve skutečnosti označuje dynamický proces strukturace, diferenční síť vzájemných vztahů. *Différence* není de Saussurova forma, která se vtěluje do fonické substance a organizuje ji, nýbrž je formací formy, a tím i základem (byť ne v tradičním chápání) všech znakových systémů. *Différence* je otisk, stopa i struktura stopy, což znamená, že každá stopa odkazuje k dalším stopám, k dalším znakům a tato vzájemná vazba stop tvoří text, dynamické pole, v němž se ustavují významy. Derridovo chápání textu je podstatně širší, než jak jej chápe textologie nebo stylistika. Textem je to, do čeho se zapsala a zapisuje *différence*, a může jím být verbální text v tradičním významu slova, obraz či pohyblivý filmový obraz; za text nultého stupně můžeme v tomto smyslu považovat i lidské tělo, nebo dokonce samotný svět. To je možné jen díky tomu, že vnímáme, myslíme, mluvíme, malujeme, kreslíme atp. na základě rozdílů, a *différence* je to, co rozdílů, stopy, vazby stop, tj. texty nejrůznějšího druhu, umožňuje produkovat.⁷

V druhé části *Gramatologie*, nazvané Příroda, kultura, písmo (105–314), výklad funkčně doplňuje a rozvíjí čtba eseje Jeana-Jacquesa Rousseaua o původu jazyků. Hlavní roli zde hraje pojem „suplement“ (*le supplément* = dodatek, doplněk). Obecně je suplement něčím, co nahrazuje chybějící. Ideálním příkladem suplementu je znak ve svém tradičním vymezení. Znak jako něco, co zastupuje něco jiného, nějakou věc v její nepřítomnosti. Znak je v zásadě cosi dočasného, neboť znak „supluje“ nepřítomnou věc, ale navíc je i něčím sekundárním, neboť má smysl pouze tehdy, pokud zastupuje něco, co je vůči němu primární. Dalším příkladem suplementu může být autorská předmluva ke knize, poznámka překladatele v úvodu či závěru knihy, anotace na záložce, či dokonce krátké reklamní slogany na přebalu knihy. Supplement je všechno, co v určitém smyslu zastupuje text (150–166).

Podle Derridy je suplement nejen tím, co zastupuje věc nebo text v jeho nepřítomnosti, ale je současně i tím, co umožní, aby se to, co bylo re-prezentováno znakem, prezentovalo. Kdybychom neměli slova, nedokázali bychom nikoho upozornit na to, čeho si má všimnout, co má sledovat. A kdybychom pro změnu neměli fotografie či dokumentární filmy, neviděli bychom opět jiné aspekty světa. Totéž platí i pro suplementy textu. A je nepochybné, že nejrůznější studie k filozofickým pojednáním nás často upozorňují na místa, jež bychom jinak přehlédli či jim nevěnovali náležitou pozornost.

Derrida na jedné straně chápe suplement jako náhradu za nepřítomnou věc či text, na druhé straně jej však pojímá jako něco,

7 O těchto charakteristikách nepíše Derrida pouze ve 2. kap. *Gramatologie*, systematicky o nich referuje též v textu *Différence*, in: *Texty k dekonstrukci*, cit. dílo, s. 146–176 [1972].

co kompletuje, kam se text dočasně „odkládá“. Víme, že znak by měl věc re-prezentovat, ve skutečnosti jí ale umožňuje její původní prezentaci, neboli — řečeno Peirceovými slovy — věc se nám vždy ukazuje jako znak (55–57).

To je sice v jistém smyslu v pořádku, připomeňme však, že význam znaku můžeme „ukázat“ jen za pomoci dalších znaků. Např. když se nás cizinec zeptá, co znamená slovo „židle“, pokusíme se mu to vysvětlit prostřednictvím jiných slov, která už zná. Mohli bychom však využít i ekvivalent v jeho jazyce nebo slovo nahradit např. kresbou, tedy ikonickým znakem. Možností je tedy více, ovšem každá z nich odsouvá jednoduchý původ, a tím valorizuje suplement. Ještě názornější je příklad textu: není pochybností o tom, že suplement odstraňuje nějaký deficit textu, v konečném důsledku je i suplement pouze text, tudíž i k němu lze připojit suplement, který bude opět pouze textem, a takto můžeme pokračovat dál a dál. Pro lepší představu si to ukažme na příkladu různých interpretací klíčových filozofických textů Platonových či Aristotelových: není důležité jen množství těchto interpretačních textů nejrůznější úrovně, jako spíše zjištění, že všechny jednak interpretují původní texty Platonovy či Aristotelovy a zároveň se odvolávají na texty dalších interpretů, ať už je kritizují, polemizují s nimi, nebo je radikálně odmítají. To znamená, že definitivní kompletace původních textů pokorným suplementem se odkládá do nekonečna.

V kontextu Derridovy filozofické tvorby je *Gramatologie* důležitá mimo jiné proto, že mnohé z problémů, které autor v této knize zformuloval, řešil už dříve podrobně v jiných pracích ze svého raného, tzv. textuálního období — výklad proto často (ať už explicitně, či implicitně) odkazuje na jiné Derridovy práce. (I v tomto výkladu v souladu s autorovým postupem takové odkazy využíváme v případech, kdy je třeba některý problém dále vysvětlit či ilustrovat.)

Gramatologie sehrála spolu s jinými Derridovými pracemi z textuálního období velkou úlohu při obratu k psaní a písmu. *Différance* se stalo označením pro nové chápání textových jevů. Namísto uzavřeného a statického modelu struktury, který používali zejm. někteří francouzští strukturalisté (především → Claude Lévi-Strauss, jehož Derrida nejednou kritizoval), se nabízel otevřený a dynamický model struktury, který není souborem stabilních, neměnných vztahů mezi jednotlivými prvky struktury, ale dynamickým polem hry. Text coby tkanivo instituuovaných stop, tedy znaků, poskytuje minimální kontext, v němž jednotlivé prvky získávají svůj význam ve vztahu k jiným znakům, tudíž význam znaku je daný právě tím rozdílem, kterým se znak

odlišuje od jiných znaků. Stejně jako je kontextově vázaný význam znaku, je tak vázaný i význam textu. Každý text spadá do nějakého kontextu a tyto kontexty se mění. Změnou kontextového rámce se pak mění i význam textu. Ne-identita znaku či textu způsobuje, že znak či text nikdy nemá pouze jeden jediný význam. Samozřejmě to ale neznamená, že by každý kontext automaticky měnil význam znaku či textu, některé kontexty mohou významy znaku či textu nabyté v předešlých kontextech potvrdit, jiné naopak měnit. Ne-identita textu však není dána pouze kontextem, ne-identita jako taková je vlastní textu samotnému. V knize *Marges de la philosophie* (1972) Derrida tvrdí, že každý text je vlastně složen ze dvou, jsou to dva texty v jednom: „Dva texty, dvě ruce, dva způsoby vidění, dva způsoby poslouchání. Spolu, a přece každý zvlášť.“⁸ Jeden z těchto textů je disciplinovaný; a úkolem komentátora či klasického interpreta je odstranit z textu dvojznačnosti, zahladit v něm trhliny, oddělit doslovný význam od figurativního, tedy nechat údajnou pravdu textu promluvit. Úkolem dekonstrukce pak je — kromě jiného — poukázat na místa, kde se projevuje nestabilita, zpochybnit primát doslovného nad figurativním, upozornit na trhliny, jež způsobují pluralitu dekodování, zkrátka — poukázat na neredukovatelnou duplicitu významu znaku či na nedisciplinovaného dvojníka textu. Za příklad dekonstrukce mohou sloužit třeba volné sémantické hry pojmu *suplement* či *différance* jako paradoxní jednoty odkladu a rozdílu.

Gramatologie se všeobecně považuje za zakladatelské dílo dekonstruktivismu, tedy jedné z větví poststrukturalismu. Velký ohlas zaznamenala po svém překladu do angličtiny (1976, přeložila a úvod napsala Gayatri Chakravorty Spivaková). A jakkoli je kniha dílem filozofickým, ovlivnila zásadním způsobem literárněvědný diskurz poslední třetiny 20. století, především představitel Yaleské školy (→ Paul de Man, Geoffrey Hartman, Joseph Hillis Miller, Harold Bloom). Všichni čtyři se stali Derridovými vykladači a následovníky, kteří se některé jeho teze snažili radikalizovat a namnoze i přenést přes hranice humanitních oborů do společensko-politického diskurzu. Lze tedy mluvit dokonce o jisté instrumentalizaci a generalizaci hlavních tezí *Gramatologie*.⁹ Svým důsledně subverzivním přístupem, založeným hlavně na kritice saussurovského pojetí jazyka, a jednoznačným zpochybněním esencialismu se *Gramatologie* stala podstatnou inspirací feministických teorií. Pro mnoho autorů (např. pro George Steinera) však tento přístup představuje metodologickou anarchii holdující bezbřehé svévoli. Na nesouhlas narazila *Gramatologie* i u těch, kdo hlásají, že předpokladem interpretace je podmínka intersubjektivně platných významů (např. Jürgen Habermas). Ať

⁸ J. Derrida, *Marges de la philosophie*, Paris 1972, s. 75.

⁹ Z toho důvodu je třeba rozlišovat mezi dekonstrukcí (J. Derrida) a dekonstruktivismem (reprezentovaným jeho žáky a soupeřníky, především těmi z Yale).

už je však *Gramatologie* čtena souhlasně, či kriticky, originální způsob uvažování o znacích a textech jí zaručuje zájem filozofů, estetiků i literárních vědců.¹⁰

Vydání

De la grammatologie, Paris 1967, 1969, 1970, 1974, 1979, 1985, 1992, 1997, 2002, 2004, 2006, 2011. *Della grammatologia*, Milan 1968, 1969, 1998. Japonské vyd., Tokio 1970, 1972. *Om grammatologi*, Viborg 1970. *De la grammatología*, Buenos Aires 1971. *Gramatologia*, São Paulo 1973. *Grammatologie*, Frankfurt/M. 1974, 1978, 1983, 1988, 1990, 1992, 1994, 1996, 1998, 2000, 2003, 2004, 2009. *Of Grammatology*, Baltimore – London 1976, 1977, 1980, 1984, 1986, 1987, 1990, 1992, 1994, 1995, 1997 (upravené vyd.), 1998, 2002. *Peri grammatolójias*, Athina 1990. *Grammatológia*, Budapest 1991. **Gramatológia, Bratislava 1998** (z tohoto vyd. citováno). *O gramatologiji*, Ljubljana 1998. Čínské vyd., Šanghaj 1999. *O gramatologii*, Warszawa 1999; Łódź 2011. *O grammatologii*, Moskva 2000. *Za grammatologiata*, Sofija 2001. *Despre gramatologie*, Cluj-Napoca 2008. *Gramatoloji*, Ankara 2010.

Literatura

P. de Man, *Blindness and Insight*, Minneapolis 1971. B. Hartman, *Saving the Text*, Baltimore (Md.) et al. 1981. J. Culler, *On Deconstruction*, London 1982. M. Frank, *Was ist Neostukturalismus?*, Frankfurt 1983 (č. 2000). S. Kofman, *Lectures de Derrida*, Paris 1984. H. Staten, *Wittgenstein and Derrida*, Lincoln et al. 1985. M. C. Taylor, *Errance. Lecture de Derrida*, Paris 1985. D. Carroll, *Paraesthetics. Foucault, Lyotard, Derrida*, London 1986. R. Gasché, *Tain of Mirror*, Cambridge (Mass.) et al. 1986. Ch. Norris, *Derrida*, Cambridge (Mass.) 1987. E. Behler, *Derrida — Nietzsche, Nietzsche — Derrida*, München 1988. G. Bennington, *Jacques Derrida*, Paris 1991. R. Wood (ed.), *Derrida. A Critical Reader*, Oxford et al. 1992. M. Petříček, Předmluva, která nechce být návodem ke čtení, in: J. Derrida, *Texty k dekonstrukci. Práce z let 1967–72*, Bratislava 1993, s. 7–30. M. Ajvaz, *Znak a bytí. Úvahy nad Derridovou Grammatologií*, Praha 1994. P. V. Zima, Jacques Derrida zwischen Hegel und Nietzsche, in: týž, *Literarische Ästhetik*, Tübingen 1995 (č. 1998, s. 321–341). P. Michalovič – P. Minár, *Úvod do štrukturalizmu a postštrukturalizmu*, Bratislava 1997. Z. Kožmín, *Smysl dekonstrukce. Derridovské průřezy*, Brno 1998. A. Bradley, *Derrida' s Of Grammatology*, Edinburgh 2008. P. Michalovič – V. Zuska,

¹⁰ Ze slovenštiny heslo přeložila Iva Dvořáková.

Znaky, obrazy a stíny slov, Praha 2009. S. Gaston et al., *Reading Derrida's Of Grammatology*, London et al. 2011.

Jacques Derrida (1930–2004)

Francouzský filozof. Narodil se v alžírském El-Biaru. R. 1952 začal studovat na École normale supérieure v Paříži. V letech 1953–1954 absolvoval studijní pobyt v Husserlově archivu v Lovani, kde napsal práci *Le Problème de la genèse dans la philosophie de Husserl*, vydanou až r. 1990. V letech 1960–1984 pedagogicky působil na pařížské Sorbonně. V r. 1975 začal přednášet ve Spojených státech, nejprve na Johns Hopkins University, později také v Yale. V r. 1981 spoluzakládal Association Jan Hus a stal se jejím viceprezidentem. V souvislosti s činností této organizace přicestoval též do Prahy, kde se měl zúčastnit neoficiálního filozofického semináře. Zatkla ho však STB a obvinila ho z pašování drog. Propuštěn byl až po intervenci francouzského prezidenta Françoise Mitteranda. R. 1983 založil Collège international de philosophie a stal se profesorem na École des hautes études en sciences sociales. Další díla: *Violence et métaphysique* (1964), *Le problème de la genèse dans la philosophie de Husserl* (1990), *Force de loi* (1994), *Politiques de l'amitié* (1994), *De quoi demain...* (2003).

České překlady

Texty k dekonstrukci. Práce z let 1967–72 (1993), *Politiky přátelství* (1998), *Síla zákona. Mystický základ autority* (2002), *Co přinese zítřek* (2003), *Víra a vědění. Století a odpuštění* (2003), *Násilí a metafyzika* (2003), *Tradice vědy a skrývání smyslu. Komentář k Husserlovu Původu geometrie* (2003). Stati: Dopis japonskému příteli, *Svět literatury* 1991, č. 1, s. 43–45; Struktura, znak a hra v diskursu věd o člověku a Divadlo krutosti a hranice reprezentace, in: M. Petříček (ed.), *Myšlení o divadle 2*, Praha 1993, s. 115–119, 120–131 (výběr); Co je to poesie?, *Souvislosti* 1995, č. 1, s. 10–13. Slovensky též: *Ostrohy. Štýly Nietzscheho* (1998), *Strašidlá Marxa* (2011).

/pm/